

Фразеологізми на позначення процесів мовленнєвої та розумової діяльності в романі «Волинь» Уласа Самчука

У статті з'ясовано місце й роль фразеологічних одиниць на позначення мовлення та мислення в романі «Волинь» Уласа Самчука, визначено їх функціональне навантаження

Ключові слова: фразеологічна одиниця, мовлення, мислення, функції мови, комунікативна функція, мислеоформлювальна функція

Фразеологічні одиниці в нашому мовленні є яскравим засобом образності, емоційності, експресивності, виразності. Українська фразеологія, виступаючи активною складовою комунікативних актів, є також засобом відображення національної культури народу, його ментальності.

Дослідження фразеологізмів, їх роль у мові й функціонування у літературному та діалектному мовленні постійно виступають об'єктом вивчення мовознавців (М. Жовтобрюх, І. Білодід, Д. Баранник, Ф. Медведєв, Н. Бабиц, А. Івченко, М. Демський та ін.).

Функціональне навантаження фразеологічних одиниць варто розглядати на матеріалі живого мовлення народу, де вони найяскравіше знаходять своє вираження. Тому ми в дослідженні пропонуємо фразеологічні одиниці в міні-контекстах, не вириваючи із речення, що якнайкраще відображає їх функціональні особливості, значення, емоційне навантаження тощо. Адже саме в комунікативних актах якнайповніше розкриваються виражальні властивості цих одиниць, їх функціональне навантаження – образність, емоційність, експресія тощо, що й відрізняє їх від слова, яке передусім виконує номінативну функцію. Адже влучність характеристики, сконденсованість мислі, яскраво виражена оцінна функція пояснюються передусім самою природою фразеологізмів як специфічних мовних одиниць, яким властива експресивність

– «сама інтенсифікована ознака» як важлива риса фразеологізмів, що «активізує мислення людини, викликає напругу почуттів у слухача (читача)»¹.

Метою нашої публікації є дослідження фразеологізмів на позначення процесів мовленнєвої та розумової діяльності в романі «Волинь» Уласа Самчука.

Об'єктом дослідження не випадково обрано роман «Волинь» Уласа Самчука, який справедливо називають «гімном волинській землі, народній моралі», адже не можливо описати життя волинян без відображення всіх виражальних можливостей мови – фразеологізми тут посідають досить-таки вагоме місце. Варто зазначити, що автор прагнув створити широке епічне полотно про життя волинського селянства першої третини ХХ століття. Герої твору – прості українські селяни-хлібороби різного достатку, які працюють на землі, люблять природу, рідну землю, поміщики, священики, панські прикажчики, урядовці, солдати Першої світової війни, революційні матроси. Вони – люди різного віку, різних уподобань, різних політичних поглядів, вони – народ. Автор змальовує життя, побут, погляди і прагнення цих людей, використовуючи різноманітні засоби, серед яких фразеологічні одиниці посідають досить-таки вагоме місце.

У творі використано фразеологічні одиниці різних тематичних груп, що пояснюється, передусім, метою автора – подати опис життя волинських селян, їх побут, мрії, прагнення, світосприймання. Поряд із загальнонародною фразеологією, що характерна українській мовній скарбниці, зустрічаємо й фразеологічні одиниці, що мають діалектні риси, але це не є об'єктом нашого дослідження. Аналіз фразеологічного матеріалу твору показав, що автором використано дуже багато фразеологічних одиниць різного типу на позначення дій, процесів, станів, серед яких досить-таки багато фразеологізмів на позначення розумової та мовленнєвої діяльності. Такі групи фразеологічних

---

¹Чабаненко В. А. Теоретичні засади дослідження експресивних засобів української мови // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 11-18. – С. 12.

одиниць ми розглядаємо не випадково: вони безпосередньо пов'язані з забезпеченням двох основних функцій мови – комунікативної та мислеоформлювальної, які розглядають у єдності, адже «щоб спілкуватися, треба мати думку: мовленнєвий акт нерозривно пов'язаний з актом мисленнєвим. І мова бере найактивнішу участь у процесі формування (початкового, ще нечіткого окреслення) та формулювання (чіткого вираження) думки. Мова, таким чином, виконує функцію оформлення думки – мислеоформлювальну функцію»².

На перший погляд, аналізовані фразеологічні одиниці об'єднуються навколо двох основних тематичних груп, пов'язаних із мовленнєвою та розумовою діяльністю людей. Але при цьому можна виділяти ряди фразеологізмів, які, об'єднуючись у лексико-семантичні групи, мають усе ж таки певні семантичні відтінки. Так, серед фразеологізмів на позначення процесів мовленнєвої діяльності можна виділити такі групи, до складу яких часто входять вирази, що передають синонімічні відношення (але не завжди є абсолютними синонімами):

1) безпосередньо вказують на процеси мовлення: *з уст в уста передавалося, переходить з уст в уста, відкрити їм вуста, розмова точиться;*

2) вказують на початок або кінець мовлення: *розпочали балачку, підняв свій голос;*

3) підкреслюють балакучість людини: *наробив тарараму, дала волю своєму рухливому язикові, будете мені патякати, гармидер зірвався, задзеленчала на ціле горло, таку веремію зчинила, що хоч тікай, орудують язиками, галасає на цілу губу, меле нісенітниці;*

4) виражають небажання говорити: *ні пари з уст, не подати голосу, заціпити писок, зуби заціпить, не витягне від нього ні одного слова, слова не ідуть на язик;*

5) передають неточну інформацію: *ходять поголоски, ходять чутки, чутка шириться, ніякого слуху, чутка перекидається, прилітає вістка, почали*

---

² Українська мова: Енциклопедія. – К., 2004. – 284 с. – с. 777.

ширитися нові чутки, розніс чутку.

Серед фразеологічних одиниць, що вказують на процеси мислення, також можна виділяти групи, об'єднані спільними значеннями:

1) вказують на мислення: *ламає голову, набреде на думку;*

2) підкреслюють роль і силу розуму, навчання: *до науки аж горить, до розуму довести хочеться, вбити в свою голову;*

3) виражають наявність думки, розуму, знань: *сплило йому на думку, знаючи в цьому толк, толк знають, забиває собі тим голову, має на в'язах голову, в голові не вміщається*

4) виражають відсутність думки, мислі, розуму: *не на умі, коли б більше варила головою – розуміла б, в тих головах, полова і вітер, затуманили розум, і в голову не йде, нічогосінько, от як той пень, не тямив, не вчив розуму,*

Як бачимо, переважають фразеологічні одиниці, що характеризують негативні риси людини: балакучість, з одного боку, і відсутність думки або розуму – з іншого. До їх складу часто входять слова, що належать до розмовної або просторічної лексики. Це надає висловлюванням влучності, експресії, ще яскравіше увиразнює думку.

Заперечення певних дій автор передає двома способами:

а) вживаючи фразеологізми із заперечними частками:

Батько ні пари з уст (13)³; Криком справи не направиш (128); І ви, мої діти, не згадаєте свого батька кепським словом (506); йому не тільки свої, а й циганські діти не на умі (14); І пісні навіть не лізуть на думку (382); Все тут таке якесь, що в голові не вміщається (383); Голова його не займалася дурницями, як це було колись (384); Ніхто мене не вчив розуму (506); Слова не ідуть на язик (571);

б) вживаючи фразеологізми без заперечних часток:

...після того нічого іншого не лишалося, як «заціпити писок», і, шморгаючи носом, тихо хлипати собі в кулак (82); ... ціпив зуби і мовчав (129);

---

³ Тут і далі цитуємо, вказуючи в дужках лише сторінку, за: Самчук У. Волинь: Роман у трьох частинах. Том перший. – К., 1993. – 574 с.

Хіба не приємніше *заціпити уста, зуби, ...*, забути всі слова (484); Як ліз, *кричма кричав*, за спину хапався. А коли б тобі , хоч що сказав. А то: ох, ох, ох!...І *зуби заціпить* (423).

Аналізований матеріал підтверджує, що фразеологічні одиниці, як і лексеми, мають здатність вступати в антонімічні відношення, адже «у фразеології, як і в лексиці, основним джерелом появи антонімічних одиниць є об'єктивні (і суб'єктивні) суперечності, що виявляються оформленням у словах і фразеологізмах взаємозв'язку понять і лексичного чи фразеологічного значень»⁴. Особливо виразно антонімічні відношення виявляються у вираженні протилежних значень на рівні говорити – мовчати, наявність – відсутність думки, розуму тощо: Довго *стискав* свої тремтячі *уста* і *ціпив* *зуби*, щоб *не подати голосу*, та, коли батько взявся за клямку, не втримався, захлипав і заревів *від переповненого і щирого серця* (14); Володько, коли був сам, *янчав*, *мов покинутий цуцик*, коли ж хтось був у хаті, *ціпив* *зуби* і мовчав (129).

Варто зазначити, що динамічності надають висловлюванню також ампліфікаційні ряди, коли автор нагромаджує у одному реченні фразеологічні одиниці на позначення різних дій; вживання фразеологізму *ціпив* *зуби* як синоніма до лексичної одиниці *мовчав* підсилює, увиразнює та урізноманітнює мовлення твору, підкреслюючи його багатство та виражальні можливості.

Інтенсивність дії автор підсилює вживанням фразеологічних одиниць, до складу яких входить розмовна лексика, позначаючи фразеологічною одиницею не лише саму дію, а її ознаку, а також передаючи кілька дій одночасно: І тут уже Хведот не втримався і заревів *на ціле горло* (12); Ніколи над цим *сушити* *голови*. *Ніч на носі*, а до того, диви, і *сльоза розпочнеться* (79); ... хоча загалом говорили *без ладу і без складу*, що і *сам дідько не розбере* (79); І якось так сталося, що Іван Гуца *попав у саму гущу події*, ...так що йому нічого не залишалося іншого, як *на ціле горло, ніби його різали, верещати* (82); Прив'язаний Хведот не хоче вірити, що то риба, і верещить *на всю губу* (103);

---

⁴ Бабич Н. Д. Антонімія у фразеології східнослов'янських мов // Українське мовознавство. – 1984. – № 12. – С. 25 – 32. – С. 30.

...а коли мені не шануватиметесь, то *шкіру* з вас *постускаю*. Це собі зятямте і *зарубайте на носі* (64); Володько, коли був сам, *янчав, мов покинутий цуцик*, коли ж хтось був у хаті, *ціпив зуби* і мовчав (129); Вродило то вродило, але не на те він *має тверді руки і на в'язах голову*, щоб *засісти* з жінкою в *запічку* і *тари-бари розводити*. (177)

Цікаві з погляду передачі інтенсивності дії фразеологічні одиниці, які є прикладом тісного переплетення семантики і структури, їх називають тавтологізмами фразеологічного типу, які «демонструють собою єдність слів із найрізноманітнішими модифікаціями»⁵ і служать для посилення та інтенсифікації дії. Такі конструкції мають виразне усно-розмовне спрямування, тому характерні живому мовленню і виступають одним із засобів цілеспрямованої характеристики предмета висловлювання – персонажа: *Язик язиком, діло ділом* (85); Володько *кричав кричма...*(167); *Як ліз, кричма кричав*, за спину хапався. А коли б тобі , хоч що сказав. А то: ох, ох, ох!...І *зуби заціпить...*(423).

Використання фразеологічних одиниць у романі є цілком виправданим і сприяє реалізації авторського задуму – якнайкраще передати особливості життя волинських селян, їх характеристики. Тому вони, органічно вплітаючись у канву художнього твору, використані автором для опису його персонажів, з одного боку, і певних життєвих ситуацій, у які ці персонажі потрапляють, – з іншого. Наприклад, фразеологічні одиниці, що відображають процеси мовленнєвої діяльності, автор використовує, коли описує сцену зібрання селян і обговорення земельних проблем: вони передають усю напруженість ситуації, ставлення селян до панів та один до одного:

Де ж є такі пани, щоб *говорили по-людськи* (78); Але *мову його передали* висланці *народові слово в слово* (78); *Гармидер*, що після цієї мовчанки *зірвався*, – бо кожний, надумавшись, хоче висловитись, – *заборсав справу* ще

---

⁵ Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія. – Харків, 1990. – 167 с. – с. 140

дужче (79); Нарешті *до слова прийшов* старий Кальчук, що деякий час радився з Мартином (79); та її все *до слова не пускали*. І аж тепер *прийшла її година*, вона рвонулась наперед і *задзеленчала на ціле горло... тому те, тому се, а тобі, бабо, облизня* (80); *Почувши голос за собою*, Мотря таку веремію зчинила, що *хоч тікай* (81); І якось так сталося, що Іван Гуца *попав у саму гущу події*, ...так що йому нічого не залишалося іншого, як *на ціле горло, ніби його різали, верещати*. (82); ...«як ви, бабо, не втихомиритеся, то *дістанете по мармузі* і підете собі *до повітри лихої*», після того нічого іншого не лишалося, як «*заціпити писок*» і, шморгаючи носом, тихо *хлипати* собі в кулак (82).

Важливу роль у творенні фразеологічних одиниць на позначення процесів мовленнєвої та розумової діяльності відіграють слова, що називають частини тіла та органи людини, які, ґрунтуючись на світоглядних позиціях українців, часто асоціюються з народними традиціями, досвідом та уявленнями й несуть великий потенційний заряд⁶: слово *голова* пов'язують із семантичною групою мислення: Володькові зовсім нічого робити, і він *ламає голову*, що б тут йому розпочати (15); Ніколи над цим *сушити голови. Ніч на носі*, а до того, диви, і *сльоза розпічнеться* (79); Про це лиш думає і мріє, *забиває* собі і іншим тим *голову* (105); Коли б більше *варила головою* – розуміла б (160); ...Василь уже віддавна *ламає голову*, як би туди краще дістатися (182).

Семантику мовлення автор передає фразеологічними одиницями, до складу яких входять соматизми:

– *язик*: А вона метнулась у сіни і вже звідти, коли їй не грозила небезпека, *дала волю* своєму рухливому *язикові* (63); *Язык языком, діло ділом. Ціну нагнати кожний дурень потрапить. Ваша біда – наша біда. Земля дар божий – хто оре, то й має* (85); Зате як ти *молотиш язиком* – ха-ха-ха! (139); А хіба йому *язик втече*, як трохи почекає (338);

– *губи (уста)*: І Володько мовчить, бо ще й дістане «*за велику губу*» (101); Прив'язаний Хведот не хоче вірити, що то риба, і верещить *на всю губу*(103); ... а все отак з *уст в уста* передавалося, а то, звісно, воно не записане гине (121);

---

⁶ Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія. – Харків, 1990. – 167 с. – С. 31 (0)

Відкрити їм вуста, відчинити очі, скерувати їх мислення руслом доцільного...(238); *Распутін переходить з уст в уста...*(389); *Дядько галасає на цілу губу.*(409); *Хіба не приємніше заціпити уста, зуби, ..., забути всі слова* (484).

Крім того, автор використовує поодинокі фразеологізми, які пов'язані з іншими органами мовлення й певним чином відображають народні уявлення про їх зв'язок із процесами спілкування: І тут уже Хведот не втримався і заревів *на ціле горло* (12); *Кричали, дерли роти і розійшлись так на чорт-матері* (26); *Володько, коли був сам, янчав, мов покинутий цуцик, коли ж хтось був у хаті, ціпив зуби і мовчав* (129); *Як ліз, кричма кричав, за спину хапався. А коли б тобі, хоч що сказав. А то: ох, ох, ох!...І зуби заціпить* (423); *Дядьки гострять зуби: ...Отоді знав би, як чесний народ з пантелику збивати* (477); *Чого то, мовляв, скалити зуби* (338).

У творі переважають власне фразеологізми, побудовані за структурою речення, причому часто дієслівного походження, адже аналіз наведеного фразеологічного матеріалу підтверджує, що фразеологізми, які передають лексико-граматичне значення процесуальності, за морфологічним вираженням головного слова є дієслівними, бо саме вони характеризуються узагальненою семантикою процесуальної ознаки, об'єктивованою в дієслівних граматичних категоріях виду, стану, способу, особи, часу⁷.

Крім того, автором використовуються також усталені конструкції, які зі структурного боку побудовані за схемою речень і виступають джерелом народної моралі (*Завжди дурна, коли бідна...*(80); *Язык языком, діло ділом...* (85); *Вчиться, вчиться людина, а дурнем помре* (121); *Учення світло – невчення тьма...*(147); *Такі люди, як Матвій, не кидають своїх слів на вітер* (374); *слова батька – закон* (400); *Не згадуйте лихом!* (507); *Мужицька голова, що тобі макітра. Череп є, а всередині порожнє. Вітер свище...*(122), а також такі, що виконують роль своєрідних побажань та заклинань (*Заціпнув би ти!* (63); *Тьху*

---

⁷ Демський М. Т. Граматичні особливості української дієслівної фразеології // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 24 – 32. – С.26-28

на твою голову! Та чи ти знаєш, що я ще любого чоловіка *за пояс заткну!* (81); Це собі зятяйте і *зарубайте на носі* (64). Хай іде, вчиться, росте, *набирається розуму* (452). Мовлення українських селян, дійсно, не можливо уявити без таких конструкцій – саме вони передають місцевий колорит та основні принципи народної моралі.

Застосування фразеологічних одиниць у творі допомагає письменникові не лише передати певну інформацію, а й висловити при цьому своє ставлення до неї, адже фразеологізми, виступаючи складним лінгвістичним знаком, виконують функцію найменування, хоч їм у першу чергу притаманне характеризуєчи начало.

Найчастіше фразеологічні одиниці, що мають образне значення, використано як засіб передачі соціальної оцінки ситуації та певних персонажів, для відтворення національного місцевого колориту. Описуючи життя волинян, Улас Самчук уживає фразеологічні одиниці різних тематичних груп, серед яких досить-таки поширеними є одиниці на позначення мовленнєвої та розумової діяльності, які виконують ряд функцій, зокрема: номінативну (називання процесів, дій), пізнавальну (їх характеристика), конотативну (їх оцінка), експресивну (пробуджують уяву й викликають переживання в читача), оцінну та виховну, також виступають засобом індивідуалізації мовлення автора та персонажів, надають мовленню динамізму, виразності, образності та експресивності. Органічно вплітаючись у мову художнього твору, вони є свідченням зв'язків і єдності мови народно-розмовної та літературної.

Наталья Янчук. Фразеологизмы на обозначение процессов мыслительной и умственной деятельности в романе «Волынь» Уласа Самчука

В статье выясняется место и роль фразеологических единиц на обозначение речи и мышления в романе «Волынь» Уласа Самчука, определена их функциональная нагрузка

Ключевые слова: фразеологическая единица, речь, мышление, функции языка, коммуникативная функция, функция оформления мысли

*Natalia Yanchuk. **Phraseologisms on marking the processes of speaking and mental activities in U. Samchuk's novel "Volyn"***

In the article the place and the role of phraseological ones on marking speaking and thinking in U. Samchuk's novel "Volyn" are elucidated, their functional role is investigated.

Key words: phraseological one, speaking, thinking, functions of language, communicative function, thought-formed function.